

Ka Huaka‘i ‘Ana i ka Hale Hō‘ike‘ike ‘o Mānoa Heritage

Ka Papa Ha‘awina No Ke Kumu A‘o

Nā Mana‘o Nui

He huaka‘i kēia e maopopo ai...

- I ka holo ‘ana o nā makahiki, loli ke ‘ano o ka ‘āina ma muli o ka hana a ke kanaka.
- Pili ka ‘āina mai uka a i kai a pili nō ho‘i ka ‘āina a me ke kai.
- Pili ka ‘āina, ka wai, nā akua, a me ke kanaka a he pilina ‘ohana nō ia.
- He mo‘olelo a he mo‘okū‘auhau ko ka ‘āina, ka wai, nā akua, a me ke kanaka.
- He kuleana ko‘iko‘i ka ho‘opa‘ana‘au ‘ana i nā mo‘okū‘auhau a me ka ha‘i ‘ana i nā mo‘olelo me ka maiiau a me ka ma‘ema‘e, no ka mea, pēlā e ola ai kākou.

Nā Kumu ‘Ike

- ka mo‘olelo no Kahalaopuna a Buda i kākau ai—*Mookaao Hawaii No Kahalaopuna o ke Awawa o ke Anuenue* (Paredaiso o ka Pakipika, 1904)
- nā ‘ōlelo a Maka Woolsey (kekahi kupa no Mānoa) i palapala ‘ia ma kekahi ninaninau me Theodore Kelsey (Kelsey Collection, Hawaii State Archives circa 1930) a i unuhi ‘ia e Kawika Winter ma ka ‘ōlelo haole (*Oral History: A Walk Through Old Mānoa*, 2004)
- ka mo‘olelo no Kawelo a Joseph Poepoe i kākau ai—*Ka Moolelo Hiwahiwa o Kawelo* (Kuokoa Home Rula, 1 Ianuali 1909 - 1 ‘Apelila 1910)
- nā ‘ōlelo a Kupuna Hanale Maka ma ka lola *Ka Leo Hawai‘i* HV24.46A, ka lā 25 o Nowemapa 1973, 12:00-13:17.
- nā ki‘i kahiko a me nā palapala ‘āina
  - #1 “Kualii Baseball Field, current site of the MHC,” Date unknown, photograph from Sam and Mary Cooke.
  - #2 “Kualii from hill,” Date unknown, photograph from Sam and Mary Cooke.
  - #3 “View of Manoa Mountains from Kualii Driveway, 1930” photograph from Sam and Mary Cooke.
  - #4 “Kuako‘o Heiau before clearing” Personal photo from Sam and Mary Cooke.
  - #5 “Kukao‘o Heiau” Personal photo from Sam and Mary Cooke.
  - #6 “Aerial view of Kukao‘o Heiau” Personal photo from Sam and Mary Cooke.
  - #7 “Kahaaina Nahi weaving lauhala, Hawaii, 1920-1922” Located at Bishop Museum Library & Archives, # SP 201639.

Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage (ka papa ha'awina no ke kumu a'o)

#8 "Aerial view of Upper Manoa Valley, Honolulu, 1924" Located at Bishop Museum Library & Archives, # Image Number CP 38164 – SP 38164.

#9 "Heiau in Manoa and Waikiki" Archaeology of Oahu, Gilbery McAllister, Bernice P. Bishop Museum, Honolulu, HI: 1933.

#10 "Manoa Map," location and exact description unknown.

#11 "Manoa Valley Survey Map" Located at Hawaiian Collection, UH Manoa Hamilton Library, Manoa Valley Papers Archive, Box 1 Folder 6.

Ma Mua o ka Huaka'i

- E heluhelu nā haumāna i ka palapala ha'awina 'o Welina Mānoa no Ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage i launa mua 'ia ka wahi e kipa ana a i maopopo ke 'ano o ka ha'awina e hana ana ma laila.
- E nānā paha i ka palapala ha'awina 'o Welina Mānoa i ho'omōhala 'ia no nā 'ohana a me nā keiki i piha ai nā makahiki he 'ewalu (a emi iho) e pili ana i Ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage i launa mua 'ia ka mo'olelo no kēlā wahi.
- E nānā paha i nā palapala 'āina i maopopo kahi e hele ana a me kona pilina i nā wahi 'ē a'e o Mānoa i kipa 'ia ma mua a e kipa ana ma hope.

E Maka'ala

Ma ka papa ha'awina, ...

- **Uliuli** nā 'ōlelo i ke kumu.
- 'Ele'ele nā 'ōlelo a ke kumu i nā haumāna.

Ka Huaka'i

9:00am - 9:20am

E hui ma ka lānai o ke ke'ena no ka ho'olauna 'ana iā Mānoa a me ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage ma o nā mo'olelo a me nā mo'okū'auhau o ka 'āina a me ke kanaka o Mānoa.

Nā mana'o nui e kālele ai:

- 'Okō'a ka 'āina i kēia manawa, 'okō'a ka 'āina i ka wā kahiko. (E hō'ike a wehewehe 'ia ka loli 'ana o ka 'āina ma o nā ki'i kahiko o Mānoa i 'ikemaka nā haumāna i ia loli 'ana.)
- Pili ka 'āina mai uka a i kai a pili nō ho'i ka 'āina a me ke kai ma muli o ke kahe 'ana mai o ka wai, no laila, pili ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage me Ka Papa Lo'i 'o Kānewai a me ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī.
- He mo'olelo/mo'okū'auhau ko ke kanaka a he mo'okū'auhau ko ka 'āina kekahi, a aia ke kanaka Hawai'i a me ka 'āina Hawai'i i ka mo'okū'auhau like.
- 'O ka ha'i 'ana i nā mo'olelo a me nā mo'okū'auhau kekahi lōina Hawai'i a ke kupuna a na kākou e ho'omau i kēia mau lōina i kēia wā me ka maiau a me ka ma'ema'e, no ka mea, he kuleana ko'iko'i kēia no kākou.

Ka mo'olelo no ke awāwa o Mānoa a me ka 'ohana Cooke

He 'Āina Kapu 'o Mānoa.

- Aia kākou i ka 'ili 'o Pāha'o i ke awāwa 'o Mānoa i ke ahupua'a 'o Waikīkī. He 'āina kapu nō 'o Mānoa.
  - Noho nā ali'i ma Mānoa i ka wā kahiko e la'a 'o Ka'ahumanu ma Puahuula ma kahi kokoke i kēia hale.
  - Noho nā akua, nā 'aumākua, a me nā kupua ma Mānoa e la'a 'o Kahalaopuna--ke kaikamahine ali'i kapu o Mānoa, kona kinolau 'o ke ānuenuē, a me kona 'aumakua 'o ka pueo. E lohe ana 'oukou i kekahi mo'olelo no Kahalaopuna i kēia lā a e 'ikemaka ana paha 'oukou i kona kinolau a me nā kinolau o kona 'ohana.
  - Nui nā heiau i kūkulu 'ia e nā kūpuna ma Mānoa. Ma mua, aia lā ma kahi o 'umikūmāhā heiau. Eia na'e, ho'okahi wale nō heiau i koe, 'o Kūka'ō'ō kona inoa, a ke kū mau nei ma ka 'āina i lilo i ka 'ohana Cooke. E lohe ana 'oukou i kekahi mo'olelo no Kūka'ō'ō i kēia lā a e 'ikemaka ana 'oukou i ka heiau e kū mau nei.

No ka 'ohana Cooke

- Ua lilo kēia 'āina i ka 'ohana Cooke i ka makahiki 1910.

- 'O Kūali'i ka inoa o ka hale nui a lākou i kūkulu ai i kapa 'ia no kekahi ali'i nui o O'ahu. I ko lākou kūkulu 'ana i ka hale, mālama ka 'ohana i ka heiau; huki 'ia ka nāhelehele a me nā lā'au haole e ulu ana i loko; ua paepae hou 'ia nā pōhaku e kekahi loea me ka maiiau a me ka ma'ema'e, a ua kanu 'ia nā mea ulu Hawai'i a puni ka heiau.

Ua loli ka 'Āina o Mānoa.

- 'Okō'a ka 'āina i kēia manawa, 'okō'a ka 'āina i ka wā kahiko.
- Ho'omana'o 'oukou i nā ki'i kahiko o Waikīkī a kākou i 'ike ai ma Ka Papa Lo'i 'o Kānewai? Like ka 'āina i ka wā kahiko me ka 'āina i kēia manawa? 'A'ole loa. Pehea i 'okō'a ai?
  - Kupuna Olivera—He aha nā 'ōlelo a Kupuna Olivera no ke 'ano o ka 'āina ma Waikīkī? Ma mua, nui ka wai, ke kalo, a me ka laiki ma Waikīkī akā i kēia manawa, nui nā hale a me nā alanui. Ua kūkulu 'ia nā hale, ua ho'opīha 'ia nā kahawai/pūnāwai/ muliwai, a ua 'eli 'ia ka Ala Wai. Pehea 'o Mānoa? Ua loli ka 'āina ma 'ane'i kekahi? 'Ae.
  - Nā Ki'i Kahiko o Mānoa—E nānā i kēia mau ki'i--he aha ke 'ano o ka 'āina ma mua? Pehea i kēia manawa? I ka wā kahiko, piha ke awāwa i nā lo'i kalo a 'auana nā kahawai i 'ō a i 'ane'i. I kēia manawa, piha 'o Mānoa i nā hale a me nā alanui, a pau ka hapanui o nā mea o ka wā kahiko.
  - Kupuna Hanale Maka E ho'olohe kākou i ka leo o kekahi mānaleo no Mānoa e wehewehe ana i ke 'ano o ka 'āina i kona wā kamali'i. [E ho'olele 'ia ka lola Ka Leo Hawai'i HV24.46A, 12:00-13:17 \(1 min, 17 sec\).](#)

12:00-13:17—Nui ka Hawai'i? Nui nā po'e Hawai'i. Ma mua ma Mānoa, nui ka po'e Hawai'i, Hawai'i wale nō. Po'e Kepanī kanu pua, po'e kanu pua. Po'e Pākē paha?... 'o ka Pākē, Wong Lee(?) 'o ia ka haku o ke kalo, lo'i kalo. Nui nā lo'i kalo mai uka mai a hiki i lalo o ke alanui 'o University. 'Āina kalo nui kēlā. I think, 'oi aku kona nui ma mua o Waipi'o. Nā 'ao'ao 'elua, lo'i kalo. 'Āina ākea kēlā o Mānoa. Pololei. 'Ae, no ka mea, kēlā manawa, po'e noho ma kēlā wahi, 'a'ole lākou uku e like me kēia manawa. Emi loa ka 'āina i kēlā manawa. Ka po'e Pākē, kanu lākou i ke kalo. 'O ka laiki, ma lalo nei i Mō'ili'ili. Mānoa, 'āina kalo wale nō.
- Wahi a Kupuna Hanale Maka, "He 'āina kalo nui 'o Mānoa; 'oi aku kona nui ma mua o Waipi'o". Ua hele mua paha 'oukou i Waipi'o ma ka mokupuni nui o Keawe? Ua 'ike paha i nā lo'i kalo o Waipi'o? Nui 'ino nā kalo ma laila a i kēia manawa. Akā, ma mua, 'oi aku ka nui o ke kalo ma Mānoa ma mua o Waipi'o, wahi a Kupuna Maka. Kūpaianaha, 'eā? He 'āina momona 'o Mānoa i kona wā kamali'i.
- Ka Wai—Ua piha 'o Mānoa i nā lo'i kalo ma nā 'ao'ao 'elua mai uka a hiki i kahi o ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī i kēia lā (*e nānā hou i nā ki'i kahiko*). He aha

ka mea ko'iko'i loa e pono ai nā lo'i kalo? **KA WAI.** Nui nā kumu wai o Mānoa a he awāwa ākea nō ho'i ia ('o ia kekahi mana'o o mānoa). E 'ikemaka 'oukou i kona ākea i kēia lā a e lohe ana i nā mo'olelo no kekahi o nā kumu wai.

Pili ke kai a me ka 'āina.

- Ua kipa 'ē 'oukou i ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī a me Ka Papa Lo'i 'o Kānewai a eia 'oukou i ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage i kēia lā. Aia kēia hale a me ka papa lo'i kalo 'o Kānewai i uka ma Mānoa a aia ka muliwai o Waikīkī i kai ma kahi o ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī (*nānā paha i ka palapala 'āina*). 'Ano mamao nā wahi 'ekolu akā pili lākou a pau. No ke aha? Pehea e pili ai?--ka wai (kahe ka wai mai uka a i kai, mai ka papa lo'i kalo a i ka muliwai).
  - Kupuna Olivera—Ho'omana'o 'oukou i nā 'ōlelo a Kupuna Olivera? Wahi āna, mai hea mai ka wai i komo i ke kai o Waikīkī i kona wā kamali'i? Mai Mānoa me Pālolo mai ka wai. 'Okō'a paha ke kahe 'ana o ka wai i kēia manawa? 'Okō'a ma kekahi 'ano ma muli o nā hale a me nā alanui i kūkulu 'ia, akā, mai Mānoa me Pālolo mau nō ka wai e komo mau ana i ke kai o Waikīkī i kēia mau lā. No laila, pili ka Hale Hō'ike'ike 'o MH, ka Papa Lo'i 'o Kānewai a me ka muliwai o Waikīkī, no ka mea, hehele'i ka ua i uka ma kahi o ka Hale Hō'ike'ike 'o MH, kahe ka wai i ke kahawai ma Mānoa, komo i loko o nā lo'i kalo 'o Kānewai, ho'i i ke kahawai, noke i ke kahe 'ana i kai a hui me ke kai ma ka muliwai o Waikīkī ma kahi o ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī. A like ka huaka'i 'ana a ka wai mai Pālolo a i Waikīkī kekahi.
  - Nā Pono Lawai'a—Ho'omana'o 'oukou i nā pono lawai'a i nānā 'ia ma ka Hale Hō'ike'ike I'a o Waikīkī? He aha nā mea e pono ai ka hana 'ana i nā pono lawai'a? Pono nā lā'au o ka 'āina a me nā i'a o ke kai (ke kīholo, ka 'upena, a pēlā aku). No laila, pili ka 'āina a me ka kai, 'eā? Ma hea e ulu ai nā lā'au e la'a ka 'ōhi'a lehua a me ke kauila? I uka nei. E 'ikemaka 'oukou i kēia mau lā'au ma 'ane'i i kēia lā.

Pili ka 'āina a me ke kanaka Hawai'i—Mo'okū'auhau

- He aha ia mea he mo'okū'auhau? 'Ano like ka mo'okū'auhau i ka mo'olelo, akā ma ka mo'okū'auhau e helu 'ia ai nā inoa 'ohana mai ke kupuna a i ka mo'opuna.
- I mea aha ka mo'okū'auhau? I mea ka mo'okū'auhau i ho'omana'o ai i nā inoa 'ohana, e ola ai nā iwi kupuna, a e ola ai kākou a pau.
- He mo'okū'auhau ko 'oukou, 'eā? Pehea ka 'āina? He mo'okū'auhau ko ka 'āina kekahi? He aha kekahi mo'okū'auhau o ka 'āina i maopopo iā 'oe? Pehea 'o Hāloa. He 'ohana ke kalo a me ka 'āina no kākou. Aia ka 'āina, ke kalo, a me ko Hawai'i lāhui i ka mo'okū'auhau like. 'O ka 'āina a me ke kalo nā kaikua'ana a 'o ke kanaka ke kaikaina.

Mālama ka 'āina i ke kanaka a mālama pū ke kanaka i ka 'āina i pono nā mamo a Hāloa. Hiki ke 'ike 'ia, pa'a ke kanaka a me ka 'āina i ka mo'okū'auhau like a he kuleana ko kākou e mālama i ko kākou kaikua'ana, 'o ia ho'i ke kalo a me ka 'āina.

- E lohe 'oukou i ka mo'oku'auhau o kekahi kupa'āina kaulana o Mānoa a pa'a pū nō ho'i ka 'āina, ka wai, ke akua, a me ke kanaka i kona mo'okū'auhau.

Ka Ha'awina—Ho'opa'ana'au a ha'i hou i ka mo'olelo

- Pili ka 'āina a me ke kanaka Hawai'i. 'A'ole hiki ke hemo ka pilina, no ka mea, pa'a mau ka 'āina a me ke kanaka i ka mo'okū'auhau ho'okahi. A ho'oikaika 'ia kēia pilina 'ohana ma o ka ho'opa'ana'au 'ana a me ka ha'i 'ana i ka mo'okū'auhau.
- No ke aha he mea nui ka mālama a ha'i 'ana i ka mo'okū'auhau a me nā mo'olelo me ka maiau a me ka ma'ema'e? He lōina Hawai'i ia kā nā kūpuna. He mea nui ka ho'ōla a ho'omau 'ana i kēia mau lōina Hawai'i, no ka mea, ola kākou (ka 'āina, ka wai, ke akua, a me ke kanaka) i nā mo'olelo a me nā mo'okū'auhau. Eia kekahi--Inā maopopo kou mo'okū'auhau, maopopo nō ho'i kou kuleana e la'a ke kuleana no ka mālama 'āina i a'o 'ia ma o ka mo'okū'auhau no Hāloa.
- I kēia lā, e māka'ika'i kākou ma nā hui li'ili'i a puni ka hale a me ka heiau. 'Oiai kākou e māka'ika'i ana, e lohe 'ia 'elua mo'olelo no Mānoa. A i loko o ia mau mo'olelo nā mo'okū'auhau o ka 'āina a me nā kūpuna no ia 'āina 'o Mānoa. Ma hope, e ha'i hou ana 'oukou i nā mo'olelo a mo'okū'auhau 'elua ma nā hui li'ili'i i maopopo iā kākou a pau a i ola mau nā inoa a me nā mo'olelo o nā kupuna no Mānoa. Ua ma'a loa nā kūpuna i kēia hana a 'a'ole kākou ho'oma'ama'a mau i ka ho'opa'ana'au a ha'i mo'olelo 'ana i kēia mau lā, no laila, e ho'oma'ama'a kākou i kēia lā. A ma ka hopena, ma muli o kēia ha'i mo'olelo 'ana, aia ana nō 'oukou i ka mo'okū'auhau o kēia 'āina kekahi.
- Eia nā mea e maka'ala ai i ko 'oukou ho'olohe a ho'opa'ana'au 'ana:
  - nā inoa o nā kūpuna a me nā inoa 'āina
  - ka mo'okū'auhau o nā kūpuna a me ka 'āina
  - ka pilina i ka wai
  - ho'okahi a 'elua paha mea ulu Hawai'i

9:20am -10:00am

E māka'ika'i 'elua hui li'ili'i a puni ka hale a me ka heiau. I ka māka'ika'i 'ana, e lohe 'ia 'elua mo'olelo no Mānoa (1—Kahalaopuna; 2—Kawelo me ka heiau 'o Kūka'ō'ō). A laila, e haku nā haumāna i hō'ike'ike no nā mo'olelo 'elua.

Ka Māka'ika'i A Me Ka Ha'i Mo'olelo

- Ka'awale 'ia ka papa i 'elua hui.
- Ho'omaka ka hui mua i ka 'ao'ao hema o ka hale, noho i ka pā mau'u o ka "White Garden", a ho'olohe i ka mo'olelo no Kahalapuna. Ma hope, pi'i i ke alahahele a puka i ka "arbor". Ma laila e kuhikuhi ai iā Akaka, Nālehuaokaka, ka ua Tuahine, ka makani Kahaukani, ke kualono 'o Wa'ahila kahi e moe ana 'o Kauhi, a me ke ākea o ke awāwa.
- Ho'omaka ka hui 'elua i ka pā mau'u nui ma lalo o ka lānai, nānā i nā māla 'ai, pi'i i ke alahahele a puka ma luna o ka heiau, ho'i i lalo i ka pā mau'u o ka "White Garden", a ho'olohe i ka mo'olelo no Kūka'ō'ō a me Kawelo.

Ka Hui 'Akahi (No Kahalaopuna)

Nā mana'o nui

- He mea nui ka ha'i 'ana i nā mo'olelo a me nā mo'okū'auhau **ma ka 'āina** me ka maiau a me ka ma'ema'e i lohe nā kūpuna no ia 'āina i ko lākou mau inoa a me ko lākou mo'olelo.
- Pili ke kanaka a me ka 'āina; aia kākou i ka mo'okū'auhau like e la'a 'o Kahalaopuna: 'o kona kupuna kāne ka pu'u 'oi'oi 'o Akaka; 'o kona kupunahine ka ulu lehua 'o Nālehuaokaka (*e 'imi i ka 'ohi'a lehua ma nā māla o MHC*.); 'o kona mau mākuā ka ua Tuahine a me ka makani 'o Kahaukani; 'o kona 'aumākua ka pueo a me ka 'elepaio.
- Pili ka mo'olelo a me ka mo'okū'auhau o Kahalaopuna i ka wai ('o kona makuahine ka ua Tuahine; 'o kona kinolau ke ānuenuē).

No Kahalaopuna, ke kaikamahine ali'i kapu o Mānoa

(ha'i hou 'ia e Maya Saffery)

He kupa 'āina 'o Kahalaopuna no Mānoa. 'O nā 'āina, nā lā'au, a me nā manu o Mānoa kona 'ohana. Nona kēia mo'okū'auhau a me kēia mo'olelo.

Māhele Mua

'O Akaaka ke kāne. 'O Nālehuaokaka ka wahine.

Moe pū lāua a hānau mai he mau keiki māhoe.

'O Kahaukani ke keiki kāne a 'o Kauakuahine ke kaikamahine.

Moe nī'aupi'o lāua a hānau mai 'o Kahalaopuna, ke kaikamahine ali'i kapu o Mānoa.

Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage (ka papa ha'awina no ke kumu a'o)

Ola ka hā loa o ko Kahalaopuna 'ohana. Ola!

Ma mua o ke kūkulu 'ia 'ana o nā hale a me nā alanui i Mānoa, 'o ka wai a me nā lā'au Hawai'i wale nō nā mea i 'ike 'ia ma kēia awāwa ākea, a kāhiko mau 'ia ka nahele o Mānoa e nā ānuenuē a me ka ua kilihune. I ia wā, ua hānau 'ia 'o Kahalaopuna, ke kaikamahine nani 'i'o nō. He mau maka poni kona me ka lauoho kālole. Akā, 'a'ole 'o ia hui me ka lehulehu a 'a'ole 'o ia pā'ani me nā hoa. Ua hūnā 'ia ihola 'o ia i kona hale ali'i i ka malu o ka ulu 'iliahi i loko lilo o Mānoa, no ka mea, he ali'i kapu 'o ia no kekahi ali'i ki'eki'e no Kailua. 'O Kauhi kona inoa.

E 'ōlelo hou ke kumu i nā inoa o nā kūpuna a e ho'opili nā haumāna i pa'a i ka na'au.

Ma mua o ko lāua hui 'ana, ua 'a'e 'ia kona kapu e 'elua ali'i. Ua hele nihi akula lāua ma kahi o ko Kahalaopuna hale ali'i a 'ike lihi a'ela i kona u'i. Ma muli o ko lāua lili no ka lilo 'ole o Kahalaopuna i kekahi o lāua, ho'opunipuni akula lāua iā Kauhi penei, 'oiai 'o ia e 'au'au ana ma Waikīkī, "Ua ho'olei 'ia mai nei māua i ka lei e Kahalaopuna." Ua pi'i maila ko Kauhi huhū a lili a ho'oholo ihola ia e lawe i ke ola o Kahalaopuna a make.

Ua pi'i a'ela 'o Kauhi i uka i ka hale o Kahalaopuna. Hahai akula 'o Kahalaopuna i kāna kāne a ka pōhaku nui i 'Aihualama, kekahi 'ili 'āina i uka lilo o Mānoa. Ma laila 'o ia i hili ai iā ia i ka 'āhui hala a pā kona po'o a hā'ule ihola 'o ia. Me ka 'āwīwī 'o ia i kanu iho ai i ke kino make o Kahalaopuna ma kahi o ka pōhaku nui, a iho akula i ke awāwa no Waikīkī. 'A'ole 'o ia i mamao aku, ua hō'ea maila he pueo nui, ko Kahalaopuna 'aumakua, a ho'omaka koke ihola ua pueo nei e ho'ōla iā Kahalaopuna a ola hou.

Iā Kauhi e iho ana i kai, lohe 'ia a'ela 'o ia i ke oli 'ana mai o Kahalaopuna ma hope ona. Pēlā 'o ia i 'ike ai, ua ola hou 'o Kahalaopuna. No laila, pi'i hou a'ela 'o ia i uka no ka pepehi hou 'ana i kāna wahine u'i. Ua hili hou akula 'o ia i ke po'o o Kahalaopuna i ka 'āhui hala a make. Kanu hou ihola 'ia kona kino i ka lepo a ha'alele akula iā Mānoa. Ho'ōla hou ihola ke akua pueo iā Kahalaopuna i ka ho'i 'ana o Kauhi i kai. A oli hou akula 'o Kahalaopuna i ke mele no Kauhi.

No ke kēia hana a i ka lima o ko Kauhi lawe 'ana i ke ola o Kahalaopuna, kanu ihola 'o ia i ko Kahalaopuna kino ma lalo o kekahi kumu lā'au koa. I ia manawa, 'a'ole hiki ke loa'a ke kino i kona akua pueo, no ka mea, hihia nō ke kino i nā a'a o ke koa a pa'a loa. Aia na'e kekahi manu 'elepaio, he 'ohana no Kahalaopuna, i ka lālā o ke kumu koa e nānā ana i ka hana 'ino a Kauhi. 'O kona ho'i akula nō ia i ke awāwa 'o Mānoa no ka ho'omaopopo 'ana i ko Kahalaopuna 'ohana i kona make 'ana. Ho'i pū ka 'uhane o Kahalaopuna i Mānoa a kau ma ka lālā o kekahi kumu 'ōhia. Ua 'ikemaka a'ela 'o Mahana iā ia, kekahi ali'i 'ōpio, a hahai akula 'o ia i ka 'uhane a kahi i kanu 'ia ai kona kino. Na Mahana i 'eli hou i kona kino a ho'iho'i i kona kauhale i Kamō'ili'ili, ka 'ili 'āina ma kai iki o Mānoa. Ma laila 'o ia i ho'ōla hou ai iā Kahalaopuna me ke kōkua nui 'ana mai o kona mau kāhuna. I kona ola hou 'ana, ua nāwaliwali nō ke kino, no laila, mālama pono 'o Mahana iā ia i ka malu o ke ana ma lalo o ka honua i 'ike 'ole 'ia 'o ia e Kauhi.

Māhele 'Elua

I ka hala 'ana o nā makahiki, ulu a'ela ke aloha ma waena o Kahalaopuna me Mahana, akā, maopopo iā Mahana a me kona 'ohana, aia nō a make 'o Kauhi, a laila, hiki ke ho'āo me Kahalaopuna. No laila, ua hiki mai ka lā e hō'ike ai 'o Kahalaopuna i kona ola mau 'ana iā Kauhi a me ka lehulehu. Ua kū maila 'o Kahalaopuna i mua o ka Mō'ī, nā ali'i a me Kauhi a 'ikemaka lākou a pau i kona kino kanaka 'oia'i'o.

'A'ole i 'emo, ua 'ā a'ela ka imu a 'ena'ena, hopu 'ia 'o Kauhi a me nā ali'i ho'opunipuni, a kiloi 'ia akula lākou i loko o ka imu no kā lākou mau hana 'ino loa. I ia pō, ua ho'ouna 'ia akula ko Kauhi akua manō he kai mimiki nui; pi'i a'ela ke kai a kahi o ka imu a lawe pū 'ia nā iwi o Kauhi i kai. Ma muli o kona pilina i ke akua manō, ua lilo 'o ia i manō niuhi.

I loko o nā makahiki, ua noho 'o Kahalaopuna i ka hau'oli me Mahana ma Kamō'ili'ili. Kipa mau akula kona kupuna kāne 'o Akaaka iā ia, a a'o maila 'o ia i kona mo'opuna, 'a'ole e hele hou i kahakai o plikia auane'i. No 'elua makahiki, mālama 'o Kahalaopuna i kēia kauoha a kona kupuna kāne, akā, i kekahi lā, ulu a'ela ka 'i'ini i loko ona e hele i kahakai. Ua ho'okō 'o ia i kona 'i'ini i ka he'e nalu 'ana ma Waikīkī. Me ka 'āwīwī e holo ai 'o Kauhi a nahu a'ela a ka'awale lā ke kino o Kahalaopuna i loko o nā paukū 'elua.

Ma kēia make hou 'ana o Kahalaopuna, ua ho'i akula ka 'ohana a pau o Kahalaopuna i ke awāwa 'o Mānoa, a ha'alele nui ihola lākou i ko lākou mau kino kanaka a lilo a'ela lākou i mau kino pāha'oha'o o ka 'āina.

- He pu'u 'oi'oi kona kupuna kāne 'o Akaka. He ulu lehua kona kupunahine 'o Nālehuaokaka. E 'ike paha 'oukou iā lāua i ko kākou pi'i 'ana i ka pu'u ma 'ō.
- 'O ka makani o Mānoa kona makua kāne. 'O Kahaukani kona inoa. 'O ka ua kaulana o Mānoa kona makuahine. 'O Kauakuahine a i 'ole ka ua Tuahine kona inoa.
- Ha'alele pū 'o Kahalaopuna i kona kino kanaka a lilo 'o ia, 'o ia ke ānuenuē o Mānoa.

Inā maiāu a ma'ema'e ko'u ha'i hou 'ana i ko Kahalaopuna mo'okū'auhau a mo'olelo, e lohe ana paha 'o ia a me kona 'ohana i ko lākou mau inoa a e 'ikemaka ana paha kākou iā lākou—e ahuwale a'e ana paha nā pali a me nā kualono, e helele'i mai ana paha ka ua kilihune 'o Kauakuahine, e pā ahehe mai ana paha 'o Kahaukani, a e pi'o a'e ana paha ke ānuenuē.

- Ma ka mo'olelo a me ka mo'okū'auhau o Kahalaopuna, hiki ke 'ike 'ia, pili ka 'āina a me ke kanaka Hawai'i. A i kēia lā, ma muli o ko kākou ha'i hou 'ana i ka mo'olelo no nā kupa o Mānoa **ma Mānoa nei**, ua ola nā iwi iā kākou a aia ana nō ho'i kākou i ka mo'okū'auhau o Kahalaopuna a me kona kulāiwi hanohano. Ola ka hā loa o ko Mānoa. Ola!
- Ma luna o ka pu'u, e kuhi ke kumu i nā wahi pana a me nā kūpuna o ka mo'olelo (Akaka, Nālehuaokaka, Kauhi ma Wa'ahila). E kuhi nō ho'i i ke ākea o ke awāwa me ka ha'i 'ana i

Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage (ka papa ha'awina no ke kumu a'o)

nā haumāna, "E pili ka maka a mahu'i i nā lo'i i uhi iā lalo o ke awāwa e like me kā Kupuna Maka i wehewehe ai. E ka'aka'a ka maka i kēia manawa. 'Okō'a i kēia wā, 'eā?"

Ka Hui 'Alua (No Kawelo a me Kūka'ō'ō)

Nā mana'o nui

- E wehewehe i ka mana'o o ka heiau a me nā mea i pili i nā hana i laila (he ho'okupu ka heiau.)
- Ka mo'olelo no ko Kawelo kīloi 'ana i kāna ihe.
- No ka loli o ka 'āina mai ka wā ma mua mai 'ānō.
- E ho'okomo i kekahi mea kanu a me ka pilina i ka wai.

No Kawelo a me Kūka'ō'ō

(ha'i hou 'ia e Kalehua Krug)

Kahi'ukākuakapu o Kawelo,
'O nā mahamaha o Kawelo maha i'a
'O nā maha i'a ia o Kawelomahamahi'a
He kanaka 'o Kawelo, he i'a,
He kanaka i kupu nā oho i ka lae
'O ke 'āmio, ka mio o ka i'a kapu,
No laila ka unahi māko'e ali'i,
Kawelo hi'u i'a, 'o ka unahi kala kua,
I ke kala kua i ka 'api maha o ka i'a,
'O nā hāpuna maka o ka i'a kapu,
Inu a māhuna ka i'a i ka 'awa,
He i'a nō, he kanaka kekahi kino,
'O ua kino kanaka lā o ke awako'o
E ko'oko'o ana i Wailuahō'ano.

Kamakapu (k) - Pāwahine (nā māku'a o Kawelo)

Mō'i nui o Kaua'i me kāna wahine 'o Kapōhinaokalani.

Ua hana 'o ia i nā hana e laupa'i nui ai nā kanaka ma luna o ka 'āina ma muli o kona nānā 'ana i ke kanaka nui a me ke kanaka iki, ke kanaka ulakolako a me ke kanaka hemahema a nele o ka noho 'ana. Ua ho'omāhuahua aku 'o ia i nā 'āina o nā ali'i 'eleu a miki'ala ma ka hana, a 'o nā ali'i palaualelo a makemake 'ole i ka hana, ua pa'i akula 'o ia i kekahi mau lihi pepeiao o ko lākou mau 'āina, a hā'awi a'ela no nā maka'ainana nele 'āina, a makemake ho'i e ho'oulu i nā mea e waiwai ai ka 'āina, e ola ai ka noho 'ana o ke kāne a me ka wahine a me kā lāua mau keiki. No laila ua ulu nui ka lāhui kānaka a nui nō ho'i ke kū'ono'ono ma luna o ka 'āina mai 'ō a 'ō. Ua maluhia nō ho'i ka 'āina 'oiai ua lako nā mea a pau e pono ai ka noho 'ana. Ua nui ke

Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage (ka papa ha'awina no ke kumu a'o)

aloha o nā ali'i a me nā maka'ainana i ko lākou Mō'i a ma kona wā i make ai, ua ho'omana maoli 'ia ma ke 'ano i Akua.

Hele mai 'o Kawelo-mahamaha-i'a mai Kaua'i mai a kū i luna o Konahuanui a nānā mai i lalo nei. Kīloi mai 'o ia i ka ihe makawalu a kū i lalo o ka honua a hu'e i ka lepo a me ka pōhaku. A kapa 'ia ka inoa o kēia wahi 'o "Kūka'ō'ō." Mana'o 'ia, aia ma loko o Kūka'ō'ō kahi i kū ai kā Kawelo ihe 'ō'ō. Mai luna mai o ka heiau, 'ike 'ia ka mānoa maoli o nei awāwa 'o Mānoa a me ke kahe pono 'ana o ka wai mai uka mai. Ua koho pono 'o Kawelo i kona wahi e waiho ai i kāna ihe 'ō'ō.

He hana 'ia ka 'ō'ō me ka lā'au 'o'ole'a loa 'o ke kauila, ka uhiuhi, ke koai'a a he mau kumu lā'au e ulu nei ma MHC.

Kūkulu hou 'ia ka heiau e Billy Fields. Ma mua he heiau i ho'omana 'ia no ka ulu kalo a me ka lako o ka 'āina. He kalo wale nō ka 'āina ma mua a laila ka laiki, a laila ka po'e hānai pipi. I heiau 'o Kūka'ō'ō e kupu pono ai ka 'āina. He ho'okupu. Kupu ka 'āina i ka wai...he ua, he wai kahe, he wai o ka 'āina.

Ka Ho'omākaukau Hō'ike'ike

- E hui hou nā haumāna i ka pā mau'u nui ma lalo o ka lānai. 'Ōlelo hou 'ia nā 'ōlelo kuhikuhi no ka ha'awina a laila ka'awale hou 'ia nā haumāna ma nā hui 'elua i 'elua hui hou aku.
  - Na ka hui 'ekahi ka māhele mua o ka mo'olelo no Kahalaopuna,
  - Na ka hui 'elua ka māhele 'elua o ka mo'olelo no Kahalaopuna
  - Na ka hui 'ekolu ka mo'olelo no Kūka'ō'ō me Kawelo
  - Na ka hui 'ehā ka mo'olelo no Kūka'ō'ō me Kawelo.
- E ho'omākaukau a ho'oma'ama'a nā haumāna no ka ha'i/hō'ike'ike mo'olelo 'ana i mua o nā hoa papa.
- Nā 'ōlelo kuhikuhi no ka hō'ike'ike mo'olelo:
  - Nā inoa o nā kūpuna a me nā inoa 'āina
  - Ka mo'okū'auhau o nā kūpuna a me ka 'āina
  - Ka pilina i ka wai
  - 2 mea ulu Hawai'i

10:00am -10:30am

E ha'i hou nā haumāna i nā mo'olelo/mo'okū'auhau i a'o 'ia i mua o nā hoa papa ma ka pā mau'u nui a i 'ole i ka lānai o ke ke'ena.

Ka Hō'ike'ike Mo'olelo

- Eia paha nā nīnau e nīnau ai i nā haumāna ma hope o kā lākou hō'ike'ike i moākāka loa ka mo'olelo iā kākou a pau a i pa'a pono nā mana'o nui (mo'okū'auhau, ha'i mo'olelo, maiiau, ma'ema'e, wai, pilina o ke kanaka me ka 'āina).
  - Pehea i pili ai kāu mo'olelo i ka wai?
  - 'O wai nā inoa o nā kūpuna ma kāu mo'olelo?
  - 'O wai nā inoa o nā wahi pana ma kāu mo'olelo?
  - He aha nā 'ano mea kanu Hawai'i ma kāu mo'olelo?
  - Pehea i pili ai ke kanaka a me ka 'āina ma kāu mo'olelo?
  - No ke aha he mea nui ka ho'omana'o a ha'i hou 'ana i kēia mau mo'olelo/mo'okū'auhau?

10:30am -11:00am

E pā'ina awakea i ka pā mau'u nui a i 'ole i ka lānai o ke ke'ena.

Ma Hope o ka Huaka'i

I ka ho'i 'ana i ke kula...

- E kākau nā haumāna e pili ana i ka huaka'i 'ana i ka Hale Hō'ike'ike 'o Mānoa Heritage i mea e pa'a pono ai ko lākou mau mana'o no nā mea i a'o 'ia.
- Eia nā nīnau a lākou e pane ai (nā nīnau ma nā paka ua 'ekolu i ka 'ili hope o ka palapala ha'awina):
  1. I mea aha ka mo'okū'auhau a me ka mo'olelo?
  2. He lōina Hawai'i ko'iko'i ka ho'opa'ana'au 'ana i nā mo'okū'auhau a me ka ha'i 'ana i nā mo'olelo. No ke aha?
  3. Pehea 'oe e ho'omau ai i kēia lōina i ka ho'i 'ana i ke kula a me ka hale?